

10.00.00 – ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

АНТРОПОМОРФЕМИК МЕТАФОРЛАР ЛУГАТИНИ ТУЗИШ МЕЗОНЛАРИГА ДОИР МУЛОҲАЗАЛАР

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.73.45.004>

Насруллаева Гулшан,

Тошкент ахборот технологиялари университети Қарши филиали ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти в.б.

Аннотация: мақолада антропоморфик метафоралар лугатини тузиш билан боғлиқ муаммоларнинг ўзбек тилишунослигида ўрганилиши, тадқиқотларнинг ўзига хос хусусиятлари, метафоралар лугатига доир маҳаллий ва хорижий олимлар тадқиқотларида қўлланилган ёндашувларнинг ижтимоий аҳамияти, нутқий зарурати, ифодаланиш имкониятлари, ҳосил бўлиш сабаблари ҳақида мулоҳаза юритилди.

Key words: лугат, метафора, ўзбек тилишунослиги, илмий матнларда метафора, антропоморфик метафора, ижтимоий аҳамият, матн, тана аъзолари, инсон ва тил, антропоморфик метафоралар лугати

КОММЕНТАРИИ К КРИТЕРИЯМ СОСТАВЛЕНИЯ СЛОВАРЯ АНТРОПОМОРФЕМНЫХ МЕТАФОР

Насруллаева Гулшан,

*доцент кафедры узбекского языка и литературы Каршинского филиала
Ташкентского университета информационных технологий*

Аннотация: в статье рассматривается изучение проблем, связанных с составлением словаря антропоморфных метафор в узбекской лингвистике, особенности исследования, социальная значимость подходов, используемых в исследованиях отечественных и зарубежных ученых по словарю метафор, потребность в речи, возможности выражения, причины формирования.

Ключевые слова: словарь, метафора, узбекское языкознание, метафора в научных текстах, антропоморфная метафора, социальная значимость, текст, члены тела, человек и язык, словарь антропоморфных метафор

COMMENTS ON THE CRITERIA FOR COMPILING A DICTIONARY OF ANTHROPOMORPHIC METAPHORS

Nasrullayeva Gulshan,

*Associate Professor of the Department of Uzbek Language and Literature of the Karshi
branch of the Tashkent University of Information Technologies.b.*

Abstract: the article deals with the study of problems related to the compilation of a dictionary of anthropomorphic metaphors in Uzbek linguistics, the features of the study, the social significance of approaches used in the research of domestic and foreign scientists on the dictionary of metaphors, the need for speech, the possibilities of expression, the reasons for the formation.

Keywords: dictionary, metaphor, Uzbek linguistics, metaphor in scientific texts, anthropomorphic metaphor, social significance, text, body members, man and language, dictionary of anthropomorphic metaphors

Тил ижтимоий восита бўлгани ҳолда у жамиятга хизмат қилиши, коммуникатив муносабатларни ифода қилиши билан аҳамиятлидир. Тилшуносликда турли замонавий тадқиқот йўналишлари пайдо бўлгани сабабли бир лисоний бирлик ҳар хил аспектларда текшириб кўрилмоқда. Жумладан, фикр ифодалашда асосий восита ҳисобланган

метафоралар бугунги кунда когнитив-прагматик аспектда ҳам таҳлил қилинмоқда.

“Бугунги кунда метафора тилшуносликда ҳатто фан йўналиши даражасига кўтарилди ва метафорология бўйича бажарилган ва амалга оширилаётган ишларни санаш ва қайд қилиш имкони чекланиб бормоқда. Бажарилаётган ишлар тилшунослик фанининг бошқа фанлар билан туташуви натижасида янги-янги муаммолар кун тартибига қўйилмоқда. Тилшуносларнинг умумий фикрларига кўра бугунги кунда метафорологиянинг қуйидаги икки йirik йўналишлари мавжудлигини эътироф этиш мумкин:

- 1.Тавсифий ёндашув.
- 2.Лексикографик ёндашув.” [1]

Шу маънода антропоморфик метафораларнинг социолингвистик хусусиятларини ҳам илмий ўрганиш зарур, чунки деярли барча нутқ услубларида қўлланиладиган метафораларнинг ижтимоий қиймати алоҳида тадқиқ этилмаган. Антропоморфик метафоралар сўзлашув, илмий, расмий, оммабоп, айниқса, бадиий услубдаги матнларда фаол қўлланилади. Хусусан, шеърятда антропоморфик метафораларнинг ўзига хос намуналарини учратиш мумкин. Бироқ ўзбек тилида шеърӣй ва бошқа матнлар асосида антропоморфик метафоралар луғати яратилмаган.

“Лексикологияда метафора янги лексик маъноларни ҳосил қилиш манбаи сифатида қаралади: Қоракамар (Ўзбекистон жанубидаги тоғ тизмаси), Олтинсой ва ҳ. ва шунга мос ҳолда, лексикализациялашган мазкур турдаги бирликлар луғатларга тегишли тартибда киритилади. Бинобарин, номинатив назарияда метафоранинг фаол иштирокига шубҳа қилиб бўлмайди.” [3]

Ҳозирги кунда компьютерлар нафақат дастурчи ва муҳандислар орасида, балки турли хил фойдаланувчилар, жумладан, тилшунослар, таржимонлар ва чет тили ахборотларининг тезкор таржимасига муҳтож мутахассислар орасида ҳам тобора салмоқли ўрин эгаллаб келмоқда. Шу муносабат билан, компьютер луғатлари вақтни тежаш ва она тили маълумотларини тушуниш жараёнини оптималлаштириш учун жуда қулай восита ҳисобланади. Мазкур иш мазкур муаммоларни ўрганишга, шунингдек, лингвистик таҳлил жараёнини автоматлаштиришга қаратилган айрим лингвистик дастурий маҳсулотлар яратиш зарурати мавжуд.

Ушбу тадқиқотни жуда замонавий муаммолар ечимига доир иш, деб ҳисоблаш мумкин, чунки электрон луғатлар соҳасининг ривожланиши ва кундалик ҳаётга жорий этилиши кўпроқ тилшуносларга, хусусан, луғатшуносларга боғлиқ. Ўзбекистон ҳозирги кунда халқаро ҳамжамиятга тобора интеграциялашаётгани ва иқтисодий ва сиёсий тўсиқлар билан бир қаторда тил тўсиқлари ҳам бунинг олдини олаётганини ҳисобга олсак, бу мавзу айниқса долзарбдир. Шу билан бирга, илм-фан ва маданиятнинг барча соҳаларида жамоаларнинг бундай мулоқот жараёнини амалга оширишга қодир ва тайёр бўлган мутахассислар ҳам кўп эмас, бу уларнинг фаолияти мураккаблашишига олиб келади. Шунинг учун ҳозирги кунда инсон лингвистик луғатлардан фойдаланиш жараёнини имкон қадар автоматлаштириш йўллари топиш, бир томондан, инсон луғат яратишнинг оғир меҳнатини имкон қадар енгиллаштириш, иккинчи томондан – бу ишни имкон қадар самарали қилиш айниқса муҳимдир. Буни фақат кибернетика, дастурлаш, психология, ва энг муҳими – тилшунослик соҳаларидаги мутахассисларнинг саъй-ҳаракатларини имкон қадар сингдириш орқали амалга ошириш мумкин.

“Метафоралар нафақат бадиий адабиётда тилнинг жозибadorлигини, эстетик қувватини оширувчи бирлик сифатида, балки таълим-тарбияда, фан-техника соҳасида, тиббиёт ва бошқа соҳаларда ҳам изоҳловчи қурол сифатида муҳимдир. Демак, метафоралар илм ҳамда тилни бойитибгина қолмай, инсон ҳатти-ҳаракатини тушуниш, идрок қилиш учун ўзига хос восита ҳамдир. Бундай миллий бойликни сақлаб, изоҳлаб келажак авлодга етказиб бериш вазифаси изоҳли луғатлар зиммасига юкланганлиги барчага маълум. Чунки

хар қандай луғат инсон тафаккурининг ижоди сифатида авваламбор фактлар асосида тўпланган, умумлашган тажриба маҳсули ҳисобланади.” [1]

Антропоморфик метафоралар луғатини тузишда мисол тариқасида, тилнинг ядросига тегишли бўлган деярли ҳар қандай сўз беришингиз мумкин. Масалан, бирикма шаклида қуйидагича бўлиши мумкин:

олов нафас
улуғ овоз
илвасин йигитлар
бобур йигитлар
уйғок сув
лаблари ширин
сўзлари аччиқ.
ўшшайган қоя
вахший тош
ёркин табассум

“Фанда номинациянинг тўрт тури ажратилади: 1) ҳосил бўлишига кўра нормал ёхуд табиий номинациялар, 2) мутациялар – метафора, метонимия таъсирида юзага келган номинациялар, 3) онгли равишда (луғат таркибига киритиш мақсадига йўналтирилган нутқ) вужудга келган сунъий номинациялар, 4) «патологик» номинация, лисоний мезонлардан оғишиш, экстралингвистик факторлар эвазига ҳосил бўлган номинациялар”. [2]

Метафораларда морфологик бирлик, таҳлил бирлиги эмас, алоҳида лексик маъно ҳосил қилиш имконини берадиган бундай луғавий мазмунни яратиш вазифаси, эҳтимол, компьютер лексикографиясида энг истиқболли йўналишдир. Кўриниб турибдики, уни ҳал этиш таҳлил технологиялари томонидан қўлланиладиган луғат тавсифлари ва шаклий моделларни “синхронлаштиришни” талаб қилади. Чегарада у ягона интеграл лексик-синтактик-семантик тавсиф бўлиши керак.

Лексик тавсифларга интеграл ёндашув босма луғатларнинг “монофункционаллиги” муаммосини ҳам ҳал қилади. Масалан, кўпчилик босма метафорик луғатларининг хусусияти манба тилидаги лексик маъно структурасини тилнинг мақсадли лексик тизимига ва айнан бир функцияни а тилдан б тилга ҳақиқий таржимани амалга оширишга йўналтиришдир. Айтиш керакки, агар ёзувчи яратган метафора модели фойдаланувчи белгиланган ўқувчи модели ўтиш керак бўлса, бу чеклаш луғатда жуда ноқулайлик туғдиради.

Дарҳақиқат, бугунги кунда бундай моделлар турли хил луғатлар томонидан амалга оширилмоқда, бу ўқувчи учун жуда ноқулай. Шунинг учун лексик тавсифларга интеграл ёндашув нафақат услубий (ва, муҳими, иқтисодий жиҳатдан), балки фойдаланувчи манфаатларини ҳисобга олиш нуқтаи назаридан ҳам асослаб берилади.

Луғат мазмунининг долзарблиги муаммосига тўхталиб ўтамиз. Юқорида айтиб ўтилганидек, босма луғатлар доимий эмас, улар эскиради, такомиллаштириб боришга эҳтиёж сезади.

Бу, айниқса, метафоралар, хусусан, антропоморфик метафораларга ҳам ҳам тааллуқлидир. Бу соҳада ўзбек луғатчилигида нафақат эскирган, балки оддий кўринади. Тилнинг ҳозирги ҳолатини аниқлаш вазифалари ёмғирдан кейин қўзиқорин каби ўсадиган кичик луғатлар томонидан бажарилади.

“Метафорик маънонинг лексикографик талқини масаласи тилшунослигимизда қатор муаммолар билан йўғрилган ва беҳад мураккаб объект эканлиги билан характерланади. Масалан, ўсимлик номларини ифодаловчи метафорик маъноли сўзларнинг изоҳли луғатлардаги талқини масаласида турли хилликлар, бир мустаҳкам

мезонга асосланмаганлигини кўриш мумкин. 2008 йилда чоп этилган беш жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да лола сўзи тавсифида унинг метафорик асосда исм сифатида қўлланилиши айтилади, бироқ атиргул, чиннигул сўзлари талкинида уларнинг исм сифатида ишлатилиши ҳақида фикр билдирилмайди. Метафорик маънога, албатта, биринчи, яъни бош маъно ёки бошқа бир кўчма маъно асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.” [1]

1- жадвал

Контекстда синтактик муносабат ифодалаб келган метафоралар	
An'anaviy ta'lim	Mobil texnologiyalar asosida ta'lim
Afzalliklari	
O'qituvchi talabaning harakatlariga bir zumda munosabat bildirish imkoniyati.	O'qituvchining fikr-mulohazalarini istalgan joyda va istalgan vaqtda olish imkoniyati.
O'quv jarayoni subyektlari o'rtasida chuqur hissiy, o'zaro ta'sir bilan shaxsiy aloqalarni shakllantirish.	Elektron o'quv materiallari bilan interaktiv o'zaro ta'sir. Har xil turdagi mobil resurslardan foydalanish orqali individuallashtirish darajasini oshirish. Keng muloqot uchun Internet imkoniyatlaridan foydalanish. Talabalarning ta'lim jarayoniga yuqori darajada jalb etilishi.
Kamchiliklari	
O'qituvchi bilan muloqot qilish vaqtini cheklash. Chop etilgan o'quv materiallari bilan o'zaro aloqaning yo'qligi. Shaxsiylashtirishning past darajasi, barcha talabalar uchun bir xil ta'lim traektoriyasi. Cheklangan aloqa imkoniyatlari.	Onlayn muloqotda o'qituvchining reaksiyasini kechiktirish. Shaxsiy aloqalarning bilvosita shakllanishi. Talabaning harakatlariga elektron resursning javobi uchun oldindan belgilangan variantlar.

Ўзбек тилида антропоморфик метафоралар луғатида метафораларни беришга доир куйидаги ёндашувлардан фойдаланиш мумкин:

Антропоморфик метафораларни луғат мақоласида қайд этишнинг ушбу кўриниши сўзларнинг қўлланиши ва тушунилишини осонлаштиради.

Бугунги кунда жаҳон тилшунослиги компьютер технологиялари билан интеграциялашиб бормокда. Ўзбек амалий тилшунослигида ҳам турли хил луғатлар яратиш асосий вазифа сифатида турибди. Шунингдек, электрон луғатлар яратиш ишлари ҳам бошланган, ammo антропоморфик метафораларнинг корпусга мосланган электрон шакли мавжуд эмас.

Инсон оламнинг лисоний манзарасини ўз тафаккурида шакллантирар экан, албатта, қадимий қадриятлар, ота-боболарнинг ўнгилари, жумладан, мақоллар, маталлар, ҳикматли сўзлар, дostonлардаги лоф ва муболағалар орқали ўрганади. Метафоралардан фойдаланишда икки йўл мавжуд: дастлабки эртақлар ва афсоналарда бошқа жонотлар ва табиат ҳодисалари орқали кишилар ўз тафаккурларини бойтадилар, яъни ҳайвонларга, дарахтларга, коинот жисmlарига хос хатти-ҳаракатлар орқали инсон тарбияланади. Иккинчиси – инсонларга хос хатти-ҳаракатлар, ҳолатлар, хусусиятлар орқали одамлар бир-бирларини чуқурроқ, аниқроқ тушуниб олишади. Ҳар икки ҳолатда ҳам метафоралар муҳим восита ҳисобланади. Бу ўринда, айниқса, инсонга хос, яъни антропоморфик метафоралар асосий вазифани бажаради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Эгамбердиев Ж.Ж. Сўзларнинг метафорик маъноларини изоҳли луғатларда кодификациялаш тамойиллари: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация автореферати – Андижон, 2020 – Б.9.

2. Русская грамматика / Под ред.Н.Ю. Шведовой. Т.2. – М., 1980. – С. 28. Цит. олинди: Махмараимова Ш. Кўрс.асар. – Б.20.

3. Махмараимова Ш. Ўзбек тили метафораларининг антропоцентрик тадқиқи (номинатив аспект): Филология фанлари доктори (DcS) илмий даражасини олиш учун тайёрланган дисс — Самарканд, 2020. – Б.102